

लिसापिका

रवि शाक्य
इल्लारु, यल

नेपाललिपिविज्ञान - सामान्य परिचय

चवमि
ज्वाला स्थापित
काशीनाथ तमोट

पिकाकः
नेपालमण्डल घःचाःधुकू
चैन लाकौल स्मृति भवन

साभार
उच्च शिक्षाय नेपाल-भाषा व साहित्य यल : नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग,
ने. सं ११२० तछला पौ ३३ - ४८ क ।

रु. १५/-

धलः

१. नांछुना (नामकरण)
२. च्वय्गु दिशा (दिग्विन्यास)
३. सःग्वःमाः (वर्णमाला)
 १. माग्वःसःग्वः (स्वरवर्ण)
 २. बाग्वः सःग्वः (व्यञ्जनवर्ण)
 १. छय्यंब्बः (शिरोरेखा)
 २. म्हब्बः (शरीरांग)
 ३. तुति (पाद)
 ४. मजाः (अपूर्ण) लिपि
 ३. चिना सःग्वः (संयुक्ताक्षर)
 १. चिना माग्वः (संयुक्त स्वर)
 २. चिना बाग्वः (संयुक्त व्यञ्जन)
४. इवः आखः (बाह्याखरी)
५. पाःलिपि (संलिपि)
६. लिपि आखः (लिप्यक्षर)
७. चिं छय्यला (चिन्ह प्रणाली)
 १. मंगल प्रतीक
 २. झासु (विराम) चिं
 ३. तँसा (ककपाद) चिं
 ४. हिलाबुला (विपर्यय) चिं
 ५. म्हुसा (विलोपन) चिं
 ६. मात्रा त्वःफ्यू (मात्रा भूल) चिं
 ७. सांकेतिक ल्याः
 ८. थाय् जाय्का (स्थानपुरण) चिं
 ९. विशिष्ट चिं
 १०. चीहा नां (संक्षिप्त नाम)
८. लिधँसा

नेपाललिपिविज्ञान - सामान्य परिचय

१. नांछुना (नामकरण)

नेपालया इतिहासय प्राचीन (लिच्छवि) कालं मध्यकालय मू पुलेवं नेपालमण्डलय थनया सभ्यताया परिचायक न्याखं प्यता खं यचचुक खनेदत - नेपालसंबत, नेपाललिपि, नेपालभाषा व नेपालसंस्कृति । नेपाललिपि साकदेशिय न्ह्यानाचवंगु कुटिला (नेपालय उत्तर लिच्छवि) लिपिया नेपाल मण्डलय ब्वलंगु स्थानीय स्वरुप खः । थुकिया न्हापांगु स्वरुप राष्ट्रिय अभिलेखालयय दुगु ने. सं. २८ या लङ्कावतार ग्रन्थय खनेदुगु खं विद्वान्तयसं कना वयाचवंगु दु । नेपाललिपि थुकथं ध्यंमत्यं झिंछुसः दैनिसं च्यावयाचवंगु दु व द्वालंदः सफू थ्व लिपिं च्यातःगु दु । ने. सं. १-३०० तक थ्व लिपि कुटिला लिपिं प्रभावित जुल धाःसा ने. सं. १०० - ११०० दैय थुकी नागरीलिपि ल्वाकछ्याना छ्यलेगु जुल, शुरुद व दथुद (ने. सं. ४००-८००) दैय थ्व नेपालमण्डलय दक्क भाय्या माध्यम तथा राष्ट्रिय लिपिकथं छ्यलेगु यात थ्व लिपि शुरु जुयाः छुं ई लिपानिसं थुकिया थीथी शैली पिदन । इपिं खः पाचुमोल (प्रचलित), गोलमोल (भुजिमोल) व रञ्जना थ्व हे स्वता शैलीयात लिपा थीथी नां छुना तःता लिपि दुयें तायकल ।

थौ 'नेपाललिपि' धाय्गु याःगुयात ने. सं. ७७४ या प्रताप मल्लया हनुमान ध्वाखा जःधुया "मनुलिपि" अभिलेखय "गोलमोल आखा" "रंज आखार" व "नेवार आखार" धयातःगु दु । थुकियात धर्मादित्य धर्माचार्य (१०४७) नेपालाखाल, भुजिम्बल व रञ्ज धयादिल । नेपाललिपिया न्हापां पिदंगु सफुती पन्नाप्रसाद जोशी "नेपाल बैशाखा बक्षर" (१०७०) धयादिल । हेमराज शाक्य वंशया नेपाल लिपि संग्रह" (१०७३) निसं थुकिया नां "नेपाललिपि" न्याखं स्थिर जुल । नेपाल लिपिया स्वंगू शैलीयात वयकलं थुकी रञ्जनालिपि, भुजिमोललिपि व थौकन्हय प्रचलितगु लिपि धयादिल । लिपा नेपाललिपि प्रकाश (१०९३) य प्रचलित नेवारी लिपि धयादिल । शंकरमान राजवंशीजुं धाःसा थःगु प्राचीन लिपि विकास (१०८०) सफुती थुकिया स्वथी नां थुकथं छुनादिल - पाचुमोल, भुजिमोल व रञ्जना । नेपाल लिपि गुथि, यं व लिपि थपू गुथि, यल ने. सं. १११२ दैय प्रचलित नेपाललिपि बर्णमाला पिकासेंलि पाचुमोलयात प्रचलित धाय्गु अप्पो चलन जुयावन । थन नेपाललिपि धाय्बले च्वय न्ह्यथना स्वतां लिपि थुदकेगु जुद्व थ्व शुरु जुसानिसं आःतकया विशेषतायात सामान्यकथं म्हसीकेगु जुद्व । थन थौकन्हय प्रचलितयात पाचुमोल धःका व भुजिमोलयात गोलमोल नामं थुदकेगु जुद्व ।

२. च्वयगु दिशा (दिग्विन्यास) -

लिपि धाःगु च्वज्या लेखन खः । दिशाया न्याखं संसारय च्वज्या प्यथिकं याइ -

१. खवं जवय तप्यक मत्वःतुसे च्वयगु (गथे नेपाली, अंग्रेजी)
२. खवं खवय तप्यक मत्वःतुसे च्वयगु (गथे अरबी, उर्दु)
३. च्वंक्वय तस्वाक मत्वतुसे च्वयेगु (गथे जापानी, मंगोल)
४. क्वंक्वय तस्वाक मत्वःतुसे च्वयगु (गथे लिबिको, बरबर)

(शर्मा २०३७:६८-६९)

नेपाललिपि खवं जवय तप्यक मत्वःतुसे च्वइगु लिपि खः । थये च्वइगु लिपि छइवः (पंक्ति) धुंकाः मेगु इवः क्वस्सं च्वइ । थये हे माःकथं च्वयगु वस्तुद माःछि इवः इवः हना च्वज्या याइ । नेपाललिपिया कूटाक्षर धाःसा च्वं क्वय आखः स्वास्वां च्वइगु लिपि खः । लिपि च्वइगु इवःयात नं छगु इवलं मेगु इवः व छगुः आखलं मेगु आखः तक दथु थाय्यात स्वथिकय ब्वथले फु -

छयं च्वय		च्वव्व	
दथुद	न्ह्यव्व	दथु	लिब्व
तुतिक्वय		क्वव्व	

दथुव्वय मू सःगवः (वर्ण) च्वनी । छयनं च्वय च्वव्व व तुतिं क्वय क्वव्वय इवः आखःया मात्रा चिं च्वनी न्ह्यव्व व लिब्वय नं मात्रा चिं हे च्वनी । गथे यात क्वथाय ब्वथलेबले -

	ॐ								
ॠ	क	।, १	क	ॠ	कि	ॠ	क		

二

दथुथब्ब

दथु

दथुन्त्यब्ब

दथुलिब्ब

दथुथव्व

दथक्वबव

दथूव्वव्व

दथुथव्व-व

दथुथव्व-थु

दथुन्त्यब्ब दथुलिब्ब

दयान्तिव

दथुलिब्व

दथूक्वबव-क

दथक्वब्ब-व

ख

य

प

य

वर्ण (ध्वनिग्राम)यात नेपालभाषां सःग्वः धायफु । परम्पराकथं थुकियात ग्वःआखः धाइ । नेपाललिपि वर्णमालायात माग्वः (स्वर) व बाग्वः (व्यञ्जन) कथं निथिक व्यायु ब्वथले फु । माग्वःयात परम्परा कथं मा आखः धाइसा माग्वः लिपिया चीहाकलं मालिपि व बाग्यात बाआखः व बाग्वःलिपिया चीहाकलं बालिपि जक नं धायफु । माग्वः सःग्वः (स्वरवर्ण) ध्वनिगुणकथं थुकियात निथिकयु ब्वथलेफु - १. अच् (खण्डीय वर्ण), २. अ (च) योगवाह (खण्डेत) ।

अच्यात नं क्वयविया प्यथिक्य ब्वथलेफ -

- १) हामाग्व (मूलस्वर) -

ਅ, ਊ, ਓ, ਮ, ਓ

4

- २) ज्वःलाः स्वामाग्वः (समसन्धिस्वर)

ਸ੍ਰੀ, ਲੋ, ਤ, ਸ, ਭ

4

- ३) ज्वःमलाः स्वामाग्वः (असम सन्धिस्वर)

७, ८, ३, ३

Y

- ४) नाया भाग्वः (तरल स्वर)

ਸ੍ਰ ਸ੍ਰ ੭੭

 γ

माग्वःया बः कया जक सः पिज्वद्गु अयोगवाह स्वथी दु -

- १) मिलाफति (चन्द्रविन्द/अननासिक) -

१७ (ज)

- २) मोल फति (शिरविन्द/अनस्वार)

- (जं)

- ३) लिनिफ़ति (द्वासविन्दु/विसर्ग)

8 (ज८)

थुपिं ध्वनिविधानकथं ब्वथला जुल । आः लिपिविज्ञानकथं ब्वथले । नेपाललिपि लिपिया हाचिं (Radical Sign) कथं माग्ःयात निश्चिक् ब्वथलेफ । गथे -

ਸ੍ਰ. ਭੁ, ਤ, ਸ੍ਰ, ਤ, ਭ,

१) मूललिपि (हालिपि) - छगू लिपिब्वं ब्वचाइगु -

२) सन्धिलिपि (स्वालिपि) -

अ) निगू लिपिब्वं ब्वचाइगु - $\text{अ} (\text{अ} + \text{र})$, $\text{बू} (\text{बू} + \text{र})$, $\text{ऊ} (\text{ऊ} + \text{र})$, $\text{ऐ} (\text{ऐ} + \text{र})$
 $\text{गू} (\text{गू} + \text{र})$ $\text{ह} (\text{ह} + \text{र})$

आ) स्वरगू लिपिब्वं ब्वचाइगु - $\text{आ} (\text{अ} + \text{र} + \text{अ})$

इ) प्यंगू लिपिब्वं ब्वचाइगु - $\text{ओ} (\text{अ} + \text{र} + \text{अ} + \text{र})$

३.२ बागव सःगवः (व्यञ्जनवर्ण) - नेपाललिपिया बागवल्यं स्वब्व लिपिब्व दइ -

१. छयंधवः (मोल -) - देवनागरी लिपी छयं (-) व तुति (।) (नितां छनवलं च्चइ लिकाय् मज्यू उकियात सामै धाइ ।

२. म्हब्व ण , ण , ण , ण , ण , ण आदि

३. तुति (।)

३.२.१. छयंधवः गुलिं बागवल्यं छयं धवः दइमखु, गुलिं बागवल्यं तुति दइमखु । छयंधवः दुगु मदुगु न्याखं बागवः ब्वयविया कथं दु ।

क) छयंधव दइगु

स्वर (मागव) - $\text{अ}, \text{आ}, \text{इ}, \text{ऊ}, \text{गू}, \text{गू}, \text{आ}, \text{ओ}$

काण्ठ्य (कथुगवः) - $\text{क}, \text{ख}, \text{म}, \text{घ}, \text{ङ}, \text{झ}$

तालव्य (थक्वगवः) - $\text{च}, \text{छ}, \text{ज}, \text{झ}$

मुर्धन्य (न्हकुगवः) - $\text{ट}, \text{ठ}, \text{ड}$

वर्त्य (वाछेगवः) - $\text{ण}, \text{द}, \text{न}, \text{झ}$

ओष्ठ्य (म्हुतिसिगवः) - $\text{प}, \text{फ}, \text{ल}, \text{र}, \text{म} (\text{न})$

अन्तःस्थ (दथुगवः) - $\text{य}, \text{र}, \text{ज}, \text{झ}, \text{ल}, \text{झ}, \text{झ}$

ऊष्म (क्वाःगवः) - $\text{म}, \text{म}, \text{ह}$

छयंधवः दइगु सःगवःयात नं निथिकय् ब्वथले फु -

अ) छधवलं (तुतिजक) मोल थीगु

आ) निधवलं (तुति व म्हब्वलं) मोल थीगु

अ) छधवलं थीगु सःगवः -

स्वर	-	अ, आ, इ, ऊ
कण्ठ्य	-	क, ख, ग
तालव्य	-	च, छ, ज, झ
मूर्धन्य	-	ट, ठ, ड
वर्त्य	-	ग, द, न, ण
ओष्ठ्य	-	ब, व, फ
अन्तःस्थ	-	य, र, ल, व, ष

आ) ऊष्म ः ह
निधवलं धीगु सःग्व -

स्वर	-	अ, आ, इ, ऊ
कण्ठ्य	-	ख, घ
तालव्य	-	म
ओष्ठ्य	-	प, भ
अन्तःस्थ	-	य, ञ
ऊष्म	-	ष, स

छयंघवः दइगु वर्णय नं एकार (वेतालि चिं तइवले छयंघवः चवय तइमखु, छयं घवःया पलिसा वेतालि चिं तइ । रञ्जना वर्णय वेतालिया पलिसा छयं हे चवनी तर न्त्योने छकुचा वेतालिया च्व खनेदइ ।

थन तालव्य (थक्वगवः) धयातःगु च छ ज झ ज सःग्वः नेपालभाषाय सः पिज्वइगु थाय ल्याखं वर्त्य (वाछ्येगवः) खः, तर थन संस्कृत परम्पराय थुकियात तालव्य धाइगु व नेपालभाषाय वर्त्य (दन्त्य) मेगु नं सःग्वः दुगुलिं थन तालय हे धायगु जुइ । थये हे संस्कृत परम्पराया नां हे नालाः श्रुति अर्धस्वर (श, ङ, ञ, ण) व उक्षिप्त (ज, झ) पाश्चिक (ल, ल्ह) यात छक्वलं अन्तस्थ व संघर्ष सःग्वः (ष, स, ह) यात ऊष्म हे नामं सीकेगु जुइ ।

ख) छयंघवः मदइगु -

स्वर	-	अ, आ, इ, ऊ
कण्ठ्य	-	ग
तालव्य	-	च
मूर्धन्य	-	ट, ढ

वर्त्य - ५, ५

कृष्ण - ५

(.....) ग. १. ५ ये न्यागु छयं मदुगु वर्णया विशेषता धैगु उगु वर्ण तुती थिइबले छयं तह स्वयां भचा क्वय वया थिइगु खः ।
(.....) १।, ५, ५ म्हब्ब तुती दथुइ व क्वयपाखे वया थिइ । 'ग' या च्वब्ब छयं मखु, म्हब्ब हे न्ह्यानावंगु ब्व खः व उकिया लिब्ब मोलं भचा क्वय वया तुती थिइ । तर याकनं च्वइबले छयं तहलय हे स्वानां च्वइ । ग या छयं मदुगु कारणं छयं ध्वः दुगु आखलय थें जवय खवय ध्वः पिहां वय्क साली मखु ।

ऊ ऊ ऊ ऊ ऊ ऊ ऊ

न्ह्यगः भाषाकथं नेपालभाषाया छगः छगः महाप्राण सःग्वः (वर्ण खःसां लिपिक थुकियात ह-चिना (ह-संयुक्त) आखःकथं च्वयगु याइ । थौकन्हय थ्व महाप्राण वर्णयात ह न्ह्योन च्वयगु पलिसा लिउने च्वयगु याना हःगु दु गथे न्ह, म्ह आदि । गुलिं गुलिं पुलांगु पाण्डुलिपिइ तान्त्रिक मन्त्र (पवित्रोहन पूजा विधि) आदि सफुती म, न न्ह्योन तयाः नं च्वःगु लुयावःगु दु । लिपिकथं ह-चिना खःसां भाषाकथं छगः सःग्वः जूगुलिं व लिपि च्वज्याय थ्व भाषिक ज्ञानया अभावं आपालं आपालं द्विविदं जुया च्वनीगुलिं थन चिनालिपि ल्याखं महाप्राण वर्ण थुइके ल्याखं यथास्थान उकियात थाय वियागु दु ।

३.२.२ म्हब्ब

थुकियात ल्हाः दुगु व मदुगु ल्याखं निथी ब्वथले फु -

क) ल्हाः दुगु -

कै - खवय म्हब्ब व जवय ल्हाः चाःतूगु

ऊ - खवय म्हब्ब व जवय ल्हाः क्वहांवंगु

उ - खवय म्हब्ब व जवय निचाः तूगु

ह - मोल क्वयवया म्ह चाःतूगु जवय ल्हाःदुगु

रु - खवय म्हब्ब जवय ल्हाः दुगु

नेपाललिपी उकार मात्रा ल्हातं न्ह्याइमखु, तुति न्ह्याइ, तुति मदुगु आखलय म्हब्बया क्वंक्वं न्ह्याइ ।

ख) ल्हाःमदुगु - च्वय न्ह्ययना ल्हाःदुगु त्वःता मेगे सःग्वः फुकं ल्हाःमदुगु खः ।

३.३ तुति - तुति दुगु मदुगु ल्याखं नं नेपालभाषायात क्वयविया कथं बवथले ज्यू ।

क) तुति दुगु -

स्वर - अ, आ, इ, ई, उ, ओ

कण्ठ्य - क ख ग घ

तालव्य - च ज

मुर्धन्य - ङ

वर्त्य - ण, थ, द, ध, न, ङ

ओष्ठ्य - प, व, म, ढ

अन्तःस्थ - य ङ्ग ज ङ्ग ल ङ्ग व ङ्ग

ऊष्म - अ ष स

ख) तुति मदुगु -

स्वर - ऋ ॠ उ ऋ ए ओ

कण्ठ्य - ढ ङ

तालव्य - ञ ङ ञ

मूर्धन्य - ट ठ ड ढ

ओष्ठ्य - फ भ

ऊष्म - ह

स्वर वर्ण मत्वाः गु व्यञ्जनयात हलन्त धाड । स्वरवर्णया प्रतीक तुति खः । हलन्त तुति मदुगु बाग्वः यात धाड । तर नेपाललिपी तुति दयावं तुं हलन्त शुद्धी -

१. तुति (थां) गसि-बांया ज्या याताः

२. तुतियात त्वाःल्हाः

देवनागरी धें तुति लिप्या बागः वर्ण शुद्धीगु चलन नेपाललिपी मदु । बागः वर्ण जूसां गसिथें तुतिया च्चब्ब्य च्चनी, मूर्धन्य च्चय तुति चुया च्चनी । खंग्वः या लिउ जूसा गसिबां गयगु थाय मदुथाय तुति त्वाःल्हाःचिं तयाः हलन्त शुद्धी (क्षयध्वलय निध्वलं धीगु व्यञ्जन जूसा बागः वर्ण न्त्यने मोलय थिडगु म्हाय न्त्यकचाय गया हलन्त शुद्धी । तुति मदुगु वर्णया म्हाव्या च्चय तुति दयमाः गु थासय त्वाःल्हाःचिं बिया हलन्त शुद्धी (थ्व चिं ल्हाः म्हाय तद्मखु) उकिं नेपाललिपी खंग्वः वा खंपुया लिउ हलन्त (त्वाःल्हाचिं) च्चडबले तुतिया च्चस्सं मथीक च्चड । तुती थिल कि उकार जूवनी ।

३.२.४. मजाः (अपूर्ण) लिपि च्चज्याय लिपि च्च त्वफिनाः गबलें गबलें अपूर्ण जुड, थथे च्चयबिया वर्ण जूगु खनेदु ।

अपूर्ण वर्ण	पूर्ण वर्ण
द	ह
य	स

३.३ चिनासःगवः (संयुक्त वर्ण) / संयुक्ताक्षर

शुक्रियात स्वर व व्दञ्जन संयुक्तिया ल्याखं निथकय ब्बलेफु ।

३.३.१ चिना माग्वः (संयुक्तस्वर)

नेपाललिपी छगः चिनामाग्वः चलनय वःगु दु । व खः

ओ + ा (ओ + आ) = वा

ऊँ = ऊ + ण = ऊ + आ = व + आ = वा

३.३.२ चिना माग्वः (संयुक्त व्यञ्जन)

शुक्रियात कवयबिया मूर्धन्य च्चलाः शुद्धीगु -

क)

सम्मिलित (संयुक्त व्यञ्जन) :

नेपालभाषाय क निसैं ह तक व्यञ्जन ब्बने धुंकाः क्ष, त्र, ज्ञ, स्वरंगः संयुक्त वर्ण नं वर्णमालाय ब्बनेगु चलन दु । पुलांगु इलय ह धुंकाः य, ज्ञ, क्ष, त्र धकाः य छगः यात नं स्वतन्त्र व्यञ्जन वर्ण नालेगु चलन दुगु खः ।

क्ष, त्र, ज्ञ मध्य व स्वाःगु व्यागलं याय् मजीक छगः वर्ण ये च्वंक क्ष व ज्ञ ब्वलन, तर त्र स्वाःगु स्पष्ट सी दु । गथे -

क + व = क्व = क
 त + र = तर = त्र
 ज + ञ = ज्ञ = ज्ञ

(क + व = क्व)
 (त + र = तर)
 (ज + ञ = ज्ञ)

ख) अन्तःस्थ संयुक्त व्यञ्जन : शुकी अप्पो ह्यलीगु य, र, ल, व या संयुक्त वर्ण दुथ्या । गथे -

क, ख, ग, घ, ङ आदि

क स्व ग य इ आदि

ક્ર સ્વ ં યુ ડ્ર આદિ

क्र ख घ ङ आदि

ग) मम संयुक्त व्यञ्जन : ब हे व्यञ्जन वर्ण स्वादगु गणे -

क. स्व. अ. (ग) आदि

घ) असम संयुक्त व्यञ्जन : पाः गु व्यञ्जन वर्ण स्वाइगु । गथे

..... आदि

६) * पञ्चम वर्ण संयुक्त व्यञ्जन : न्यागः गु न्हासं ध्व वर्ण नापं स्वाइषु

की ली गी ली / क ल क ल

ॐ ॐ ॐ ॐ

५ ६ ७ ८

॥ नमो भगवते ॥

अ सु ख मु

च) ह-चिना महाप्राण व्यञ्जन : नेपालभाषाय् ड, न, म, य, र, ल, व, वर्णया महाप्राण वर्ण नं छयः । भाषाया ध्वनि

न्याखं ध्व छगः वर्ण खः । संयुक्त वर्ण मखु, गये - क (k) या ख (kh क्ह) संयुक्त मखु, त (t) य थ (th - त्ह) संयुक्त मखु, अये हे न (n) या न्ह (nh - न्ह) संयुक्त मखु, संस्कृत परम्पराय् धाःसा ध्व ह व न = न्ह आदि संयुक्त वर्ण खः ।

अल्पप्राण वर्ण	महाप्राणवर्ण (नेपालभाषा)	संयुक्त वर्ण (संस्कृत)
ह	(इह) हु	(हइ) हु
न	(नह) फ़	(हन) फ़
य	(मह) यू	हम) यू

य	(यह) क	(हय) क
र	(रह) क	(हर) क
ल	(लह) क	(हल) क
व	(वह) क	(हव) क

४. इवःआखः

१) अ निसं अः तक झिनिगः स्वरया प्रतीक चिं मात्रा तयाः छगः व्यञ्जनयात झिनिथिकं च्वयगु पद्धतियात द्वादशाक्षरी (द्वादस = १२ अक्षरी = आखः दुगु) धाइ । वहे खंग्वः ब्वलना नेपाली बाङ्गाखरी (द्वादश = बाह् अक्षरी = (आ) खरी जुल । नेपालभाषाय् थुकियात नेपाललिपि गुथिया लिपि स्थितिपिसं इवःआख नां छुनां लोकं व्हाकल । खास इवःआखः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः झिनिगः खः । तरलमात्रा (ऋ, ॠ लृ, ॡ) यात भवः आखलय् ल्याख्याइ मखु । तर थौकन्हय् अयोगवाह (अं, अः) थुगु माग्वःयात मकासे ॠ ॠयात कयाः झिनिगः ल्याख्यायगु मात्राचिं दुगु ल्याखं ल्वःगु ताय्का चवंगु दु ।

(२) क्वय् इवःआखःयात छसिकथं वियातःगु दु

स्वर	नां	मात्रा	इवःआखः
अ	अकार	रागै	क
आ	आकार	।	का
इ	इकार	।	कि
ई	ईकार	।	की
उ	उकार	।	कु
ऊ	ऊकार	।	कू
ऋ	ऋकार	।	कृ
ॠ	ॠकार	।	कृ
ए	एकार	।	के
ऐ	ऐकार	।	कै
ओ	ओकार	।	को
औ	औकार	।	कौ

(३) मात्राया नेपालभाषा व नेपाली नां क्वयविया कथं दु

जां	मात्रा	नेपालभाषा नां	देवनागरि नां
अकार	-	तुति	सामै

य	(यह) ढ	(हय) ढ
र	(रह) ढ	(हर) ढ
ल	(लह) ढ	(हल) ढ
व	(वह) ढ	(हव) ढ

४. इवःआखः

१) अ निसं अः तक क्षिनिगः स्वरया प्रतीक चिं मात्रा तयाः छगः व्यञ्जनयात क्षिनिथिकं च्वयगु पद्धतियात द्वादशाक्षरी (द्वादस = १२ अक्षरी = आखः दुगु) धाइ। वहे खंक्वः ब्वलना नेपाली बाङ्गाखरी (द्वादश = बान्ह अक्षरी = (आ) खरी जुल। नेपालभाषाय् थुक्रियात नेपाललिपि गुथिया लिपि स्यंमिपिसं इवःआख नां छुनां लोकं व्हाकल। खास इवःआखः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः क्षिनिगः खः। तरलमात्रा (ऋ, ॠ लृ, ॠ) यात भवः आखलय् ल्याख्याइ मखु। तर थौकन्हय् अयोगवाह (अं, अः) थुगु माग्वःयात मकासे ऋ ऋयात कयाः भिनिगः ल्याख्यायगु मात्राचिं दुगु ल्याखं ल्वःगु ताय्का चवंगु दु।

(२) क्वय् इवःआखःयात छसिकथं वियातःगु दु

स्वर	नां	मात्रा	इवःआखः
अ	अकार	रागै	क
आ	आकार	।	का
इ	इकार	।	कि
ई	ईकार	।	की
उ	उकार	।	कु
ऊ	ऊकार	।	कू
ऋ	ऋकार	।	कृ
ॠ	ॠकार	।	कृ
ए	एकार	।	के
ऐ	ऐकार	।	कै
ओ	ओकार	।	को
औ	औकार	।	कौ

(३) मात्राया नेपालभाषा व नेपाली नां क्वयविया कथं दु

जां	मात्रा	नेपालभाषा नां	देवनागरि नां
अकार	—	तुति	सामै

आकार	१	पासा	कन्दानी
इकार	२	न्यकुसा	वाइमात्रा
ईकार	३	लिकुसा	दाहिने
उकार	४	लितिप्यं न्हिप्यं	तर्कुले
ऊकार	५	न्यःगोलाः न्हिप्यं	बर्धन्ने
ऋकार	६	छ कल्लि	-
ॠकार	७	नि कल्लि	-
एकार	८	बेतालिं	एकलख (१)
ऐकार	९	बेतालिं - पताः	दोलख (२)
ओकार	१०	पासा - बेतालिं	लक्कने (३)
औकार	११	पासा - बेतालिं	दोलकने (४)

नेपाल लिपि नांया थः थःगु हे पाय्छि किपा दु । व थथे खः-

तुति चुये/चुइके
पासा चिने
कुसां कुये

न्हिप्यं तित्प्यंके / चाःतुइके
कल्लिं न्ह्याक
बेतालिं चिके

गसि गथे (बागः व्यञ्जन)

पताः ब्वय्के
जनी चिके
बाफाला याये
गलः थने/तये

(४) छयं मद्गु आखल्य धाःसा आ, ए, ऐ, ओ, औकारया मात्रा पाः ।
गथे:-

बाख	मात्रा	नेपाललिपि नां
ग	१	जनी व पासा
गे	२	गलः
गो	३	गलः व पता
गु	४	गलः जनी व पासा
गू	५	गलः जनी पासा व पताः

(५) नेपाल लिपी उकार छता थीथी खने दु

(क) लितिप्यं न्हिप्यं (चीहा उकार)

(अ) आःखया तृती शुरु जुइगु

क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह णि

(आ)

आखःया मह्यति शरु जइग

६, ७, ८, ९, १०, ११, १२

(ख)

न्यचाःतू न्हियं (चीहा उकार) गु गु गु गु

(ग)

दधु न्हियं (चोहा उकार) ऊ ऊ ऊ ऊ

(घ)

न्य ग्वालाः न्हियं (तःहा उकार) कू कू, नू, ५, सू

(६) (अ) संयुताक्षरया मात्रा तयगु पढती नेपाललिपिया थःगु हे विशेषता दु । स्वाःगु वर्ण च्वय च्वनीगु बागः आखः छयं दुगु वा मदुगु छु दु व हे ल्याखं मात्रा च्वनी । गथे

५५ (रवा)

५६ (षो)

५७ (ण्डे)

आदि

छयं मदुगु-श च्वय च्वंगुलिं आकारय जनी व पासा चिं तयमाल । छयं दुगु थ च्वय लाःगुलि एकारय बेतालिं चिं च्वन / छयं मदुगु-ण च्वय लाःगुलि एकारय गलः चिं तयमाल ।

(आ) छयं मदुगु बागः निध्वलं छयं ध्वलय थीगु आखःनाप स्वातघासा उकिया नं छयं दइमखु उकिया पलिसा निध्वःया दधुइ छयंया नवस्सं वाफला (बच्छि फाःगु) चिं तइ ।

गथेः-

५८ (रम)

५९ (प्य) आदि ।

५ पाःलिपि (संलिपि)

वर्णमालाय च्वइगु छुं नं वर्णः स्वतन्त्र रुपं च्वइवले व खँगवः कथं च्वइवले च्वइगु पाय्फु । थथे थाय् परिस्थिति स्वयाः पाइगु वर्ण लिपि स्वरुपयात पाःलिपि धाइ । ध्व मुक्त वा वढ्न्याखं पाय्फु, तर मूल व रुपान्तर वर्णकथं नं पाय्फु, पाचुमोल, गोलमोल, रञ्जना शैलीकथं पाय्फु, मात्रा च्वयगु पढतीकथं पाय्फु । नेपाल लिपि सामान्यतया न्वयविया सःगवः संलिपिकथं च्वःगु खनेदु । गथेः-

(क) स्वर पाःलिपि

अ	अ (मुक्त)	अ (रुपान्तर)
इ	इ (मुक्त)	इ (रुपान्तर)
उ	उ (मुक्त)	उ (रुपान्तर)

(ख) व्यञ्जन पाः लिपि

क	क	क
ख	ख	ख
ग	ग	ग
घ	घ	घ

ण	६१	६२
थ	७१ (७६)	७२ गुन्
श	७३	७४
झ	७५	७६

(ग) मात्रा पाःलिपि

फु	रू	रु
भु	र	गु
~	(छयं दुगु)	(छयं मदुगु)
७	(छयं दुगु)	७ (छयं मदुगु)

गवेलें बलें पाण्डुलिपिकारं छयं दुगुयात छयं मदुगु न्याखं व छयं मदुगु यात छयं दुगु मात्रा विया नं च्वय्यः ।

(घ) न्याःलिपि

पि	४	७	४
न्या	५	७	५
खु	६	७	६
गु	८	८	९

ध्व न्याः लिपि प्रायः शैलीगत लिपिया कारणं पाःलिपिन्याखं च्वद्गु खःसा, गवले गवले रुपान्तर रुप नं पाकाः च्वय्यः ।

(ङ) शैलीगत संलिपि

पाचमोल	गोलमोल	रञ्जना
स्वर		
उ	उ	उ
०	०	०
७	७	७
व्यञ्जन		
ख	ख	ख
घ	घ	घ

क
ख
ग
घ
ङ
च
छ
ज
झ
ञ
ट
ठ
ड
ढ
ण
त
थ
द
ध
न
प

क
ख
ग
घ
ङ
च
छ
ज
झ
ञ
ट
ठ
ड
ढ
ण
त
थ
द
ध
न
प

क
ख
ग
घ
ङ
च
छ
ज
झ
ञ
ट
ठ
ड
ढ
ण
त
थ
द
ध
न
प

ल्या

ध्व त्वःता रञ्जनाया मेमेगु ल्याः नं विशेष रूपं पाः । वर्ण पाःगु खं न्वथीक स्वतधाःसा छयं पाःगुयात त्वःतलधाःसा पाचुमोल व गोलमोल ख, श, क्ष स्वंगः वर्णजक पाः । तर रञ्जनानाप थुपिं मेगु फिगः घ, छ, झ, ज, ट, ठ, ण, ञ वर्णनापं नं पाः । थुकथं परम्परागत ३६ गः व्यञ्जन वर्णया पाचुमोल व गोलमोल ८.५ % (झिनिब्वय् छव्व) प्रतिशत जक पाःसां पाचुमोल / गोलमोल व रञ्जना ३३ प्रतिशत (स्वव्वय् छव्व) पा ।

६ लिपिआख

खंगवः दय्केगु इवलय् न्त्यंकेमाक्व वर्ण व मात्रा घानाः स्वतन्त्र रूपं च्वइगु छगः लिपियात लिपि आखः घाइ । थुकी वर्ण व मात्रायात व्यागलं ल्याख्याइ तर लिपियात नाली मखु । दीर्घ वर्णया छगः जक वर्णलिपि नाली । ककां, निनीया दीर्घ रूप छगः वर्ण जूगुलिं स्वरवर्णया दीर्घ व सन्धि स्वरया छगूलिं अप्पो मात्रा तःसां आखः ल्याखं (क + अ + ि) कथं नालीमखुगुलिं लिपी नं अथे हे जुइ मनासे का नालीगु थथे हे अयोग वाह चिया नं व्यागलं वर्ण नालीमखु नापं वर्णया छव्व नाली । गथे:-

१. मा (१) आ, इ, ऊ - आ, इ, कओ
२. मामा (२) ओन = ओ + न - ओन-ओन(वा)
३. बामा (२) मा (म + आ) - मा (म + आ) मि (म + इ) मि (म + ऊ)

४. बाबामा (३) - ध्व (थ+व+अ), छयं (छ+य+अं) धु (ध+व+अ)

५. बाबाबामा (४) - हन्यू (ह+न+य+ऊ) ह्युः ह्युः = (ह+ह+य+ऊ)

७. चिं छयला (चिन्ह प्रणाली)

छुं खं नं चवइबले च्वयगु तातुं थें छववलं पायछि जुइक च्वय मफयफु । अथे चवइबले उकी छुं मगाःमचाः थुखेला उखेला जुइफु वा अप्पोया च्वनेफु । अज्यागु अवस्थाय् थमहं याय्त स्वःगु खं न्ह्यथनेत छुं खं तने मालेफु, म्हुयाछ्वय माले फु, च्वच्वं थाय थासय झासु लने मालेयः । थथे ते-लिकाये, भिकेज्या याय्त चिं संकेत बिया थःगु खं च्वज्याय् क्यने मालेयः । थथे कयनीबले छुं= चिं छयली अज्यागु चिं पुलांगु अभिलेख च्वज्याय् क्वय विया कथं छयला तःगु दइ ।

१. मंगल प्रतीक चिं

क) छुमां (शुभारम्भ) चिं - छुं खं च्वय न्ह्यो कवयविया मंगल प्रतीक चिं च्वयगु चलन दु । उकियात थासाय आखलं (सिद्धि), (सिद्धं) आखलं न्ववाकेगु चलन दु । ध्व चिं छुमां गुलिं गुलिं च्वज्याय् मंगल खंग्वः, ॐ, स्वस्ति आदि नं छयलेयः । छुमां चिं थथे खः -

७, ९, ५ आदि ।

ख) शुभसमाप्ति चिं - खं सिधयका नं शुभमस्तु (भिनेमा) खंग्वः धुंका क्वयविया चिं च्वज्या क्वचायका तइ ।

८ ॥, ११, ॥११॥, ॥११॥, ॥११॥, ॥११॥, ॥११॥, ॥११॥, ॥११॥ आदि । आखिरय् थाय् दःसा गुलिं गुलिसिनं थःय थे छाया (अलंकरण) चित्र किया तःगु दइ ।

२. झासु (विराम) चिं -

ध्व झासुचिं क्वयवियाकथं स्वथी जुइफु -

क) खंग्वः झासु (पदविराम) बौकन्हय्

ख) बाझासु (अर्धविराम) बौकन्हय्

ग) त्याक्क झासु (पूर्णविराम) बौकन्हय्

क) खंग्व झासुचिं - खंग्वः, खंत्वाः बा खंपु पाकेत नं ध्व छयलेयः । गवलें गवलें ला थुकिं खंग्वःयात हे नं फत्रयाः आखलय् जक नं छयलेयः । गनंगनं ला निगू पूर्णविरामया दथुइ नं छयलेयः । ध्व थिथि चिं नं थुइकेगु याइ । गथे -

चिह्नकलं

॥ चीह्नकलं वेक्कयक निध्वः साला

०, ०, निफुति तथा (ध्व विसर्ग मखु, झासु चिं जक खः)

०, ० च्वसा दिकूगुया छफुति

ख) बाझासु चिं - ध्व वास्तवय् दु ला मदु धाय् मफु । खं कथं अर्धविराम थुइकेत पदविराम वा पूर्ण विराम चिं हे थुइकच्वंगु दु ।

ग) त्याक्क झासुचिं - ध्व दिकाःचिंयात क्वयविया थिथी कथं छयलेगुयाः ।

॥ छत्याक्क (एकदण्ड)

॥ नित्याक्क (द्विदण्ड)

-॥ छगू च्वामु त्याक्क, छगू तप्यं त्याक्क

॥ ॥ नित्याक्क निथाय्, दथुइ भचा थाय् त्वःता

८ ॥ निफुति चिं व नित्याक्क

९ ॥ छगू फुति नित्याक्क व हलन्त चिं (थुकियात म वा - व)

सिंहः फुति व त्वाः न्हाः चिं यानाः संस्कृत परम्परां म् याना ब्वनेगु चलन दु ।

सिलकय् जूसा छत्याकक बासिलः (अर्धश्लोक), नित्याकक छपु सिलः (पूर्णश्लोक) थुइकी । गुलिं गुलिं चिनाखंय छत्याकक छगू पाद (पादु जः छिसिलः), नित्याकक बापु सिलः हामनं छत्यकक स्वंगु पाद व नित्याकक प्यंगू पाद थुइकेकथं नं छयलातः गु दु । थये जुयाः छत्याककयात गुलिसिनं (शाक्य २०३० : ८४) पादविरामे नं धयातः गु दु ।

३. तँसा (काकपाद चिं) -

चवज्याय् छुं खँ त्वफितधाः सा उकियात चिं बियाः खँ इवः या छयन (शिर) य वा पाली (पादय) तनेगु याइ । अथे तनेत चवइगु चिं प्रायः क्वः तुतिथे च्वनिगुलिं उकियात काकपाद (क्वः तुति) धाइ । अज्यागु चिं क्वयविया कथं जुइफु

^ x x ÷ v || x ↓

गुलिं गुलिसिनं थुकियात भिंकाचिं (संशोधन संकत) नं धाइ । थये चिं तयधुंका तनीगु खँ च्वः थाय् प्रायः न्हापां १, २, ३, ल्याः च्वयाः खँ चवइ । थ्व ल्याः छयनय् च्वः सा च्वं क्वय् क्वय् १, २, ३, इवः ल्याः ख्याइ, पाली च्वः सा क्वं च्वय् च्वय् १, २, ३ इवः ल्याः ख्याइ । गुलिं गुलिं पाण्डुलिपिकारं अपवाद रुपं जवय् वा खवय् किनाराय् नं खँ तनेयः । ल्याः मच्चतधाः सा प्रायः गुथाय् तनेमाः गु खः उथाय्या तय्यक च्वय् वा क्वय्या किनाराय् च्वयातइ ।

४. हिलावला (विपर्यय) चिं

चवज्याय् खँ च्वचवं वनीबले गुबले गुबले आखः थुखेउखे लाइ । अथे अः खः जुल धकाः तत्काल वा फुक सिधय्का ब्वना स्वयबले उखेथुखे लाः गु सिइवं उकियात ल्याः १, २ बियाः पाय्छि रुपया संकेत याइ । गथे -

२ १ २ १

वे ल ता = वेताल, व भू सु ति = वसुभूति आदि

५. म्हसा (विलोपन) चिं

च्वचवं वनीबले प्रायः ल्ययइवले न्हापा वने धुंकुगु खंग्वः खंत्वाः वा खँपु गबले गबले लिसा कया च्वय् लाइ । गबले मात्रा छता च्वय्माः थाय् मेता चवइ । अज्यागु अवस्थाय् अप्पोगु खँ म्हया छवय्माली, तर न्हापा अथे च्वः गु खँ थौकन्हय् भें दथुइ स्थाना चिं तया म्हुइ मखु । उकियात क्वयविया कथं म्हुइ (हुइ) (विलोपन) याइ - थये म्हुइगुयात गुलिसिनं भिंकेज्या (परिमार्जन) याः गु धाइ इक्व खँ, खँइवः या च्वय वा क्वय चिं तया क्वयविया कथं म्हुइ -

..... फुति फुति इवः
 ~~~~~ चीध्वः इवः
 ~~~~~ थय्या कवय्या इवः
 XXXXXXXXXX गुणन चिंया इवः
 () क्वथा चिं

गुलिं गुलिसिनं इंगु खण्डया मसि सालुका विइ । गुलिसिनं अपवाद रुपं मसि हे दोने ध्वः साला विइ ।

६. मात्रा त्वः फ्यु (मात्राभल) चिं -

खँ च्वचवं वनीबले गबले गबले आकार च्वय्माः थाय् अकार जक च्वय्लाइ । हाकन मगाः गु मात्रा च्वयत् प्रायः जवय् थाय् नं दइमखु । इवः या अन्त्यय् आखः च्वय् धुंका मात्रा तयत् आखः च्वयत् त्वः तूगु थाय सिधयाः किनारां जक ल्यंदइ च्वनी । अज्याथाय् नं किनाराखण्डया मात्रा तनाः निश्चित आखः थासं पिने वने मजिल । थये खंग्वः दथुइ, इवः या अन्त्यय् न्त्याथाय् नं मात्रा त्वफित धाः सा त्वः फ्युगु थासय् लाकक छयनय् चवय् कुईकुई नीका चिं (,) तइ । थुकिया लिपि ज्ञान मदुपिसं उकियात रेफ ताय्की, गुगु पाय्छि मखु । गथे -

क = का
 के = के

७. सांकेतिक न्याः

पुलांगु अभिलेख्य गुलिं गुलिं आखः, खंग्वः, खंपु वा धुवायात लिसा यायत न्याःग्वलं संकेत याना तद् । गथे -

दि २ = दिदि

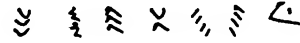
श्री २ = श्री श्री (जुजु)

श्री ३ = श्री श्री श्री (षः)

गुलिं गुलिं उत्कीर्ण वा लिखत अभिलेख्य फुसं, घो, जुजु, मन्त्रीपिनि नां थाय् थासय् च्वयातद् व उकियात शुइकेत न्वय् अभिलेख दुने न्वःगु थासय् चीहा ध्वः (—) या न्वस्सं न्याः च्वयाः च्वय् फुसय्या नां संकेत याना तद् । गुलिं अभिलेख्य उगु फुसय् च्वंगु नांया न्हापांगु आखः व न्याः च्वयो शुइकाच्चनी ।

८. थायजायका (स्थानपरण) चिं

खँइवःया लिउने आखः च्वयत् थाय् मगात वा छुं कारणं किनारा स्वयां न्त्यो आखः च्वयथाय् भचा थाय् खालि जुल धाःसा अज्याथाय् छुं चिं च्वयाः थाय् खालि मयासे जायका वद् । गथे -

हेमराज शाक्यं (२०३० - ८४) शुक्रियात पद सन्धि (खंग्व - स्वापु) चिं धयादीगु दु ।

९. विशिष्ट चिं

पुलांगु अभिलेख्य ग्रन्थया नां, अध्यायया नां, देवदेवीया नां, मेगु आखः स्वयां पाक्क खनेदय्केत तथा उकी ध्यान सालेत ह्याउंगु मसिं उकियात हलुकां इलाः विशिष्टता न्यना तद् । थज्यागु प्रायः हरितालभ्वत्तय् याना तःगु दद् ।

१०. चीहा नं (संक्षिप्त नाम) -

पुलांगु अभिलेख्य, खासयानाः अभिलेख-ग्रन्थय् चीहा नां छयलेगु चलन नं आपालं दु । सफूया नां किनारय् चीहाकलं च्वय्गु ला सामान्य जुल । प्याखनय् म्वः (पात्र) तय् नां चीहाकलं च्वय्गु नं सामान्य हे खः । तर गुलिखे लिसा कया च्वनेमाःगु खंग्वः नं चीहा नामं च्वय्गु चलन दु । अज्यागु खंग्वःया धल न्वय्बिया कथं बीफु -

प्र. को.	- प्रथम कोण
द्वि. को.	- द्वितीय कोण
स/सं	- संवत्/संवत्सर
ग्री	- ग्रीष्म (ऋतु)
हे	- हेमन्त (ऋतु)
सु. दि.	- शुद्ध (शुक्ल) दिन
व. दि.	- बहल दिन

लिधंसा

कंसाकार, शरदवीर	१११४	मध्यकालीन नेपाललिपि प्रवृत्ति - छगू ब्यञ्ज्या : बीरछबचोपाख्यान
प्याख्यया लिपि - अध्ययन । नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् न्ह्यथंगु अनुसन्धान -
प्रबन्ध ।
तमोट, काशीनाथ	१११८	“प्रताप मल्लं ने. सं. ७७४ स च्वकूगु मनुलिपि।” विश्वभूमि (विशेष तँसापौ), न्हूदं
क्यंगु लसताय (कछलाथ्व १), पौ खः ।
	१११२	प्रचलित नेपाल लिपिया बर्णमाला । यल : लिपि थपू गुथि ।
	१११२	प्रचलित नेपाल लिपि बर्णमाला । यल : लिपि थपू गुथि ।
भट्टराइ, रोहिणीप्रसाद	१०९७	बृहद् नेपाली व्याकरण । काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं.
२०३३ पौष ।
राजवंशी, शंकरमान	१०८०	प्राचीन लिपि विकास । काठमाडौं : पुरातत्व र संस्कृति विभाग वि. सं. २०१७
आषाढ । नेपाली लिपिविकास । काठमाडौं : कैलाश एकाशन, वि. सं. २०३१
आषाढ ।
रेग्मी, दिनेशचन्द्र	११११	परालेखन परिचय नेपाल । काठमाडौं : सुशीला रेग्मी, वि.सं. २०४८ असार ।
शर्मा, मोहनराज	११००	“लेखनको दिगविन्यास” । बाबुसय, १:१ (वि. सं. २०३७ असार) पृ. ६८-६९ ।
शाक्य(वंश), हेमराज	१०७३	नेपाल लिपि संग्रह । काठमाडौं : मानदास -सुगतदास ।
	१०९४	नेपाल लिपि-प्रकाश । काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०३० चैत ।
स्थापित, ज्वाला	१११८	“नेपाललिपिया खंगू शैली - छगू तुलना नेपालभाषा, पिथना १, पौ १४-१७ ।
‘हृदय’, चित्रधर	१०६८	झीमसा (निगूगु) । बनारस : धर्मोदय सभा ।
Buhler, Georg,	1100	Indian Paleography Delhi : Oriental Books Reprint
Corporation 1980.